પ્રકરણ - ૨

ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તા

ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાએ આજે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં દલિત સાહિત્યની શરૂઆત કવિતાથી શરૂ થઈ પરંતુ આજે ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં વાર્તાક્ષેત્રે વિપુલ પ્રમાણમાં સત્ત્વશીલ સર્જન થઈ રહ્યું છે. શરૂઆતમાં કવિતાના મુકાબલે વાર્તા લખવાની ગતિ ધીમી હતી. સામયિકોમાં છૂટીછવાઈ વાર્તાઓ પ્રગટતી હતી. 'દલિત સાહિત્યની રૂપરેખા'માં કહેવાયું છે તેમ ૧૯૭૫ની આસપાસ દલિત સાહિત્યમાં આછાં પગરણ મંડાયાં ભળાશે પણ આપણે ત્યાં એની ખરી ભોંય તો ૧૯૮૦ પછીના અનામત વિરોધી આંદોલનના ગાળામાં રચાઈ છે.[૩૯]

૧૯૮૭માં પ્રથમ વખત 'ગુજરાતી દલિત વાર્તા'(સંપા. મોહન પરમાર એ હરીશ મંગલમ્)નું સંપાદન ગુજરાતી દલિત વાર્તાક્ષેત્રે ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. આ સંપાદન પૂર્વે દલિત-અદલિત સર્જકોની વાર્તાઓ તેમજ વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતા. જેમાં પ્રવીણ ગઢવીનો વાર્તાસંગ્રહ 'સૂરજપંખી'(૧૯૭૭), મોહન પરમારનો વાર્તાસંગ્રહ 'કોલાહલ'(૧૯૮૦) નરસિંહ પરમારનો વાર્તાસંગ્રહ 'વૈતાલિકા' (૧૯૮૫) જોસેફ મેકવાનનો વાર્તાસંગ્રહ 'સાધનાની આરાધના' અને શિરીષ પરમારનો વાર્તાસંગ્રહ 'થીજી ગયેલી રાત' (૧૯૮૬) પ્રગટ થયા હતા. વાર્તાની વાત કરીએ તો જોસેફ મેકવાનની 'જીવાદોરી' (૧૯૫૬) ને પ્રથમ ગુજરાતી દલિત વાર્તા માનવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ૧૯૫૯માં 'ચાંદની'માં પ્રગટ થયેલી બી. કેશરશિવમની 'રાતી રાયણની રતાશ' વાર્તા આવે છે. પણ આ બંને વાર્તાઓ

---

૩૯. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની રૂપરેખા,સંપા. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮, પૃ. ૨૬

ગુજરાતમાં દલિત સાહિત્યની સર્જન પ્રવૃત્તિની શરૂઆત પહેલાની છે. ૧૯૮૭માં વિષ્ણુ પંડ્યા સંપાદિત 'ચાંદની'નો દલિત સાહિત્ય અને દલિત ચેતના વિશેષાંક પ્રગટ થાય છે પછી ઘણાં સત્ત્વશીલ સંપાદનો પ્રાપ્ત થયાં જેમાં ગુજરાતી દલિત વાર્તા (૧૯૮૭)ની ઉપર નોંધ કરી તે ઉપરાંત દલિત ગુજરાતી વાર્તા (૧૯૯૫) સં. અજિત ઠાકોર, રાજેન્દ્ર જાડેજા, પ્રતિનિધિ દલિત વાર્તા (૧૯૯૭) સં. હરીશ મંગલમ્, વણબોટી વાર્તાઓ (૨૦૦૦) સં. દલપત ચૌહાણ, દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ (૨૦૦૫) સં. મોહન પરમાર, વાર્તાલોક (૨૦૦૮) સં. હરીશ મંગલમ્, મધુકાંત કલ્પિત, પથિક પરમાર અરવિંદ વેગડા, ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાઓ (૨૦૦૯) સં. દલપત ચૌહાણ, વિસ્મય (ગુજરાતી દલિત વાર્તા સંચય) (૨૦૧૬) સં. મોહન પરમાર, મહાભિનિષ્ક્રમણ (૨૦૧૬) સં. સંજય પ્રસાદ, હરીશ મંગલમ્, અરવિંદ વેગડા, પ્રવીણ ગઢવી જેવાં મહત્ત્વનાં સંપાદનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત સ્વતંત્ર કહી શકાય તેવા ઘણા વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં અંતરવ્યથા (૧૯૯૬), પ્રવીણ ગઢવી, તલપ(૨૦૦૧) હરીશ મંગલમ્, મૂંઝારો (૨૦૦૨), ડર (૨૦૦૯), ભેલાણ (૨૦૧૩) દલપત ચૌહાણ, 'રાતી રાયણની રતાશ'(૨૦૦૧) ચણીબોર અને બીજી વાર્તાઓ, જન્મોત્સવ (૨૦૦૦) બી.કેશરશિવમ્, તોરણ, (૧૯૯૯) લાજ (૨૦૦૪) રમણ વણકર, ભી. ન. વણકરનો 'વિલોપન'(૨૦૦૧), ધરમાભાઈ શ્રીમાળીના 'નરક' (૨૦૦૨), ઝાંખરું (૨૦૦૯) પીઠી (૨૦૧૬), પ્રવીણ ગઢવીના વાર્તાસંગ્રહ અંતરવ્યથા, છદ્મરૂપ, આભડછેટના ઓછાયા, મૌલિક બોરીજાનો 'ભીંસ' (૨૦૦૩), અમૃત મકવાણાનો 'લિસોટો' (૨૦૦૩) વાર્તાસંગ્રહ તેમજ સંખ્યાબંધ સર્જકોની છૂટીછવાઈ દલિત ટૂંકી વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

'નયા માર્ગ' માસિકનો વર્ષ ૧૩ ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૯૯નો અંક 'પ્રતિબદ્ધ' દલિત વાર્તા વિશેષાંક તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે જેનું સંપાદન ઇન્દુકુમાર

જાની દ્વારા થયું છે. એમાં મરાઠી વાર્તાકાર સહિત દલિત બિનદલિત વાર્તાકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એપ્રિલ ૨૦૧૧માં ડૉ. કાન્તિ માલસતર અનુવાદિત સંપાદિત 'પચ્ચીસ ચોકા દોઢસો' જેવું મહત્ત્વનું ભારતીય દલિત વાર્તા વિશેનું પુસ્તક મળે છે. જેમાં મરાઠી, હિંદી, તેલુગુ, મલયાલમ, તમિલ, કન્નડ, પંજાબી, બંગાળી જેવી વાર્તાના અનુવાદો ઉપરાંત ગુજરાતી વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અજિત ઠાકોરનું સંપાદન 'દલિત ગુજરાતી વાર્તા'માં સંપાદકોએ દલિત અને બિનદલિત એવા ૧૩ સર્જકોની કૃતિને કલાના ધોરણે કેન્દ્રમાં રાખી સંપાદિત કરી છે. તો હરીશ મંગલમ્ પાસેથી પ્રાપ્ત થતા ગુજરાતી પ્રતિનિધિ દલિત વાર્તા સંપાદનમાં ૧૨ જેટલી વાર્તાઓ મળે છે. એમાં જોસેફ મેકવાન, દશરથ પરમાર, દલપત ચૌહાણ, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, પ્રવીણ ગઢવી, ભી. ન. વણકર, મોહન પરમાર, માવજી મહેશ્વરી જેવા સર્જકોની વાર્તાઓ સ્થાન પામી છે.

દલિત વાર્તાનું સંપાદન 'હયાતી'ના વાર્તા વિશેષાંક રૂપે મળે છે. જેમાં ૧૯ વાર્તાઓ છે. દલપત ચૌહાણ પાસેથી 'વણબોટી વાર્તાઓ' નામે ૨૦૦૦માં એક સંપાદન મળે છે. જેમાં ૩૫ વાર્તાઓ છે. એમાં દલિત પરિવેશ, દલિતોની મૂળભૂત સમસ્યાઓનું નિરૂપણ જોવા મળે છે.

મોહન પરમાર પાસેથી નકલંક, કોલાહલ, કુંભી, પોઠ અને અંચળો જેવા વાર્તાસંગ્રહો મળે છે. ૨૦૧૬માં હણહણાટી નામે વાર્તાસંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં કટકા, પ્રતિક્રિયા, હણહણાટી જેવી દલિત વાર્તાઓ છે. એમની નકલંક, આંધુ, કોહ, વેઠિયા, થળી, છીંડું, વિમાસણ વગેરે વાર્તાઓ કળાકીય ધોરણોમાં પાર ઊતરે એવી છે. પોઠમાં ભાગોળ અને રઢ નામની બે દલિત વાર્તાઓ મળે છે તો 'અંચળો'માં ૬ દલિત વાર્તાઓ મળે છે. મોહન પરમારે દલિત-અદલિત એમ બંને પ્રકારની વાર્તાઓ લખી છે. ૧૯૮૦-૮૫ પછી ટૂંકીવાર્તામાં જે સ્થિત્યન્તરો આવ્યાં

એમાં મોહન પરમારનું પ્રદાન મહત્ત્વનું છે. મોહન પરમાર પાસેથી ગુજરાતી દલિત વાર્તા, વિસ્મય જેવાં વાર્તાસંપાદનો મળે છે.

૧૯૮૨માં 'સપનાનો ઉજાગરો' વાર્તાસંગ્રહ આપનાર હરીશકુમાર મકવાણા પાસેથી કલાત્મક વાર્તાઓ મળે છે. આ સંગ્રહમાં હૈયાનો કોલ, આંખે દીઠું ઝેર, રેવલી, પાની મે મીનપિયાસી જેવી સુંદર વાર્તાઓ છે. ૧૯૮૫ એ ૧૯૯૬માં નરસિંહ ઉજંબા પાસેથી અનુક્રમે 'વેતાલિકા' અને 'અનામિકા નામ શોધે છે' - વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે.

જોસેફ મેકવાનનું નામ રેખાચિત્રોના લેખક અને નવલકથાકાર તરીકે જાણીતું છે. એમની પાસેથી ૧૯૮૬માં સાધનાની આરાધના, આગળો(૧૯૯૧), પન્નાભાભી (૧૯૯૨), ફરી આંબા મ્હોરે (૧૯૯૮) અને આર્કિડનાં ફૂલ (૨૦૦૫) એમ કુલ પાંચ વાર્તાસંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાંની રોટલો નજરાઈ ગયો, મારું કોણ?, મનખા ધરમ, પન્નાભાભી, એક અનાથ પૂતળીની કથા જેવી વાર્તાઓ ધ્યાનાકર્ષક છે. એમનો ૨૦૦૮માં પ્રાપ્ત થતો 'બીજી બોણી' વાર્તાસંગ્રહમાં ૧૩ વાર્તાઓ છે જેમાં 'માથા જોગણી' એકમાત્ર દલિત વાર્તા છે.

ડૉ. ચંદુ મહેરિયા કહે છે તેમ જોસેફ મેકવાનના પ્રવેશથી ગુજરાતી દલિત સાહિત્યે એક નવી ઉંચાઈ મેળવી છે. આક્રોશ અને આત્મદયાનું દલિત સાહિત્ય સ્વમાન અને આત્મવિશ્વાસનું સાહિત્ય બની શક્યું તેમાં જોસેફ મેકવાનનો સિંહફાળો છે.[૪૦]

૧૯૮૬માં 'થીજી ગયેલી રાત' નામે શિરીષ પરમાર પાસેથી વાર્તાસંગ્રહ મળે છે. એમાં સહપાથ, છાપું વગેરે વાર્તાઓ યાદગાર છે. તો નાથાનું ભૂત, ડાકણ વગેરેમાં ભૂત-ચમત્કાર છે. તેમજ 'ફરજ' વાર્તામાં દલિત ચેતના જોવા મળે છે.

---

૪૦. સમાજ સૌરભ, જોસેફ મેકવાન જન્મદિન વિશેષાંક, વર્ષ ૩, અંક ૧૨, ઓક્ટોબર ૨૦૦૮, પૃ.૧૭

૧૯૯૨માં 'એકલવ્યની આરાધના' શીર્ષકથી રમણભાઈ ચાવડા પાસેથી વાર્તાસંગ્રહ મળે છે જેમાં બાલરક્ષા, સાક્ષાત્કાર, મોટાઈ, જનની વગેરે વાર્તાઓ મળે છે. અનિલ વાઘેલા પાસેથી ત્રણ વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે જેમાં નીલમણિ (૧૯૯૫), રોનક (૨૦૦૩), મેળો (૨૦૦૩)નો સમાવેશ થાય છે. જેમાં 'રોનક'માં સેતુ અને 'મેળો'માં લોભ, તારાજી અને ખમીર જેવી દલિત વાર્તાઓ છે. 'નીલમણિ' વાર્તાસંગ્રહમાં એકપણ દલિત વાર્તા નથી.

ધરમાભાઈ શ્રીમાળી પાસેથી સાંકળ (૧૯૯૭), નરક (૨૦૦૩), રવેશ (૨૦૦૫), ઝાંખરું (૨૦૧૨) અને પીઠી (૨૦૧૬) જેવા મહત્ત્વના પાંચ વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં 'નરક' માં ૧૪ વાર્તાઓ છે જે બધી જ દલિત છે. 'ઝાંખરું'માં કુલ ૧૨ વાર્તાઓ છે. જેમાં બધી દલિત વાર્તાઓ છે. જ્યારે 'સાંકળ', 'રવેશ' સંગ્રહોમાંથી સાંકળમાં 'સણકો', 'ભવાઈ', 'નવી', 'દાઝવું તે' વગેરે દલિત સંવેદનને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ છે. 'રવેશ' વાર્તાસંગ્રહમાં ૨૦ વાર્તાઓ છે જે બધી જ લલિત વાર્તાઓ છે. 'પીઠી'માં ૧૯ વાર્તાઓમાંથી છોડ, જમણવાર, લોહી,મેળો છત્રી જેવી દલિત વાર્તાઓ જોવા મળે છે.

રાઘવજી માધડ પાસેથી ઝાલર, અષાઢ, તરસ એક ટહુકાની, ધીંગી ધરાની જોમ, સંબંધ જેવા સંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે. એમની સંબંધ, છેહ, પૂછડું, પીડા, જીવતર વગેરે વાર્તાઓ નોંધપાત્ર છે. વાર્તાની કેન્દ્રવર્તી ક્ષણ પકડીને વાર્તાને સહજ રીતે વિકસાવી એનો કળાત્મક અંત લાવવામાં રાઘવજી માધડની કલાસૂઝ અને શક્તિનાં દર્શન થાય છે.[૪૧]

૧૯૯૮માં 'રાખ બની પ્રીત' વાર્તાસંગ્રહમાં હરિ પાર પાસેથી ૧૪ જેટલી વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે જેમાં 'સોમલી' જેવી મહત્ત્વની વાર્તા પ્રાપ્ત થાય છે તો

---

૪૧. સંબંધ, રાઘવજી માધડ, પ્રસ્તાવના

પુરુષોત્તમ સોલંકી પાસેથી ૧૯૯૮માં 'પાળિયા થઈ પૂજાવું'માં અલગ પ્રકારની લોકકથાની ભાતવાળી ૨૨ જેટલી વાર્તાઓ મળે છે જે જુદી તરી આવે છે.

૧૯૯૯માં 'તોરણ' અને ૨૦૦૪માં 'લાજ' વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા રમણભાઈ વણકર તોરણ, કોણ દોષિત, પક્ષવિહોણા, કલ્લા, લાજ, વળગણ, ઇજ્જત, ડચૂરો જેવી નોંધપાત્ર વાર્તાઓ આપે છે.

માવજી મહેશ્વરી 'અદૃશ્ય દીવાલો'(૨૦૦૦) દ્વારા ૨૧ જેટલી વાર્તાઓ આપે છે જેમાં પ્રતીક, કલ્પન વગેરે દ્વારા એમની વાર્તાઓ કળાકીય રૂપ ધારણ કરે છે. ખટકો, શિરચ્છેદ, હોળી, શૂળ વગેરે એમની વાર્તાઓમાં સર્જનશક્તિના ચમકારા જોવા મળે છે. આ સર્જક પાસેથી 'પવન' શીર્ષકથી ૨૦૦૯માં વાર્તાસંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં ૧૯ વાર્તાઓ છે પરંતુ એમાં મુખ્યધારા સાથે અનુસંધાન વધુ છે. એમની પાસેથી અદૃશ્ય દીવાલોમાંની ત્રણ વાર્તાઓમાં દલિત સંદર્ભ જોવા મળે છે. બી. કેશરશિવમ્ પાસેથી વિપુલ પ્રમાણમાં વાર્તાસર્જન પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મદિવસ (૨૦૦૦), રાતી રાયણની રતાશ (૨૦૦૧), ડૉ. સીમા (૨૦૦૩), ડૉ.લક્ષ્મી (૨૦૦૪), મધપૂડો (૨૦૦૫), શહીદ (૨૦૦૬), માણકી (૨૦૦૭) જેવા સંગ્રહો ઉપરાંત વિવિધ સંપાદનોમાં એમની વાર્તાઓ સમાવેશ પામી છે. એમની દુર્ગા, ભોરીંગ, રામલી, જોગણી, કચરો, મડદું વગેરે વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન ખૂબીપૂર્વક રજૂ થયું છે. 'જોગણી' અને 'ઉકરડો'માં દલિત સંવેદન વધુ બળકટ બનીને ઉપસી આવે છે.

૨૦૦૦માં પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી પાસેથી 'ફરી પાછા પૃથ્વી પર' વાર્તાસંગ્રહ મળે છે જેમાં ૧૮ જેટલી વાર્તાઓ સમાવાઈ છે. એમાંની રૂપા, આઠમી રાત, આ પાર, પેલે પાર વગેરે વાર્તાઓ વાચકને ગમે તેવી છે.

૨૦૦૧માં તલપ વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા હરીશ મંગલમ્ પાસેથી ૧૪ વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં ઝોળ, દાયણ, ઉટાંટિયો, એબોર્શન વગેરે વાર્તાઓ ખૂબ

વખણાઈ છે એ વારંવાર વાંચવી ગમે એ પ્રકારની છે. એમની દલો ઉર્ફે દલસિંહ તથા ઉટાંટિયોમાં દલિતસંવેદન ધ્યાન ખેંચે છે. ૨૦૦૧માં 'અમાસના કાળા તારા' વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા વાર્તાકાર વસંતરાવ પરમાર પાસેથી ૧૩ જેટલી વાર્તાઓ મળે છે. એમાંની અમાસના કાળા તારા અને કાળચક્રમાં દલિતસંદર્ભ જોવા મળે છે. બીજી રચનાઓ દલિત છે પણ સામાન્ય સ્તરની છે. ૨૦૦૧માં પ્રગટ થયેલા શ્રી શૈલેશ ક્રિસ્ટીના વાર્તાસંગ્રહ 'નવી કેડી'માં ૧૯ વાર્તાઓ છે. એમાં 'વેલો' અને 'કુળદીપક' જેવી દલિત વાર્તાઓ સમાવેશ પામી છે.

૨૦૦૧માં 'પારખું' વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા દશરથ પરમાર ૨૧ વાર્તાઓ આપે છે. એમાં દલિત વાર્તાઓની સંખ્યા ઓછી છે. રમત, પાટ, ચૂવા, ગીધાનુભૂતિ, સાંધણી વગેરે વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન પ્રતીક, કલ્પન રૂપે વિસ્તર્યું છે. તો બીજો વાર્તાસંગ્રહ 'બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો' (૨૦૧૩) શીર્ષકથી મળે છે. એમાં અનપેક્ષિત, ચિલોત્રાની જેમ, કાયાન્તરણ, શિકાર, ફરક તો પડે છે, છેહ, અસ્વીકાર જેવી વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન જેવા મળે છે.

દલિત સ્ત્રીલેખિકા ચંદ્રાબેન શ્રીમાળી પાસેથી ચણીબોર અને ચકુનો વર વાર્તાસંગ્રહો મળે છે. એમની વાર્તાઓમાં દલિત પરિવેશ અને સાદીસીધી શૈલી દ્વારા દલિતચેતના પ્રગટતી જોવા મળે છે. એમની 'ડંખ' અને 'દાદરો' વાર્તામાં નારીહૃદયના સુમધુર ભાવોની સાથે શોષણની વાત થઈ છે. ૨૦૧૦માં ભી. ન. વણકર પાસેથી 'વિલોપન' નામે વાર્તાસંગ્રહ મળે છે. જેમાં ૧૪ જેટલી વાર્તાઓ છે જે બધી જ દલિત વાર્તાઓ છે એમાં ધારાવઈ, પૂર્વજોપનિષદ્, વિલોપન, ગોરું ચંદન, પગ, વંટોળ જેવી ઉત્તમ વાર્તાઓ દ્વારા લેખક શોષિતો-પીડિતોની વેદનાને વાચા આપે છે. હસમુખ વાઘેલા પાસેથી 'ઝાળ' (૨૦૦૨) શીર્ષકથી વાર્તાસંગ્રહ મળે છે. એમાંની ૧૫ વાર્તાઓમાંથી માત્ર એક વાર્તા 'ઝાળ' જ દલિત વાર્તા છે.

૨૦૦૨માં 'મૂંઝારો' વાર્તાસંગ્રહ દ્વારા દલપત ચૌહાણ અઢાર વાર્તાઓ આપે છે. જેમાં બદલો, દરબાર, મૂંઝારો, બાનું મૃત્યુ, ઠંડું લોહી, એરુ, ઝાંઝરું, ગંગામા વગેરે વાર્તાઓ ખૂબ વખણાયેલી અને સર્જકકર્મનું કૌવત દાખવનારી છે. આ સર્જક પાસેથી ૨૦૦૯માં 'ડર' નામનો વાર્તાસંગ્રહ મળે છે. જેમાં સોળ વાર્તાઓ છે. આ સર્જક પાસેથી ૨૦૧૩માં 'ભેલાણ' નામનો વાર્તાસંગ્રહ મળે છે જેમાં એમની દલિત ગુજરાતી વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિબદ્ધતા જોવા મળે છે. ભેલાણમાં ૧૬ વાર્તાઓ છે જેમાં અડધા જેટલી દલિત વાર્તાઓ છે.

મૌલિક બોરીજા પાસેથી ભીંસ, કનુ અસમલીકર પાસેથી સનેપાત (૨૦૦૪), અશ્રુપાત (૨૦૦૯) જેવા વાર્તાસંગ્રહો મળે છે. ભીંસની બધી જ વાર્તાઓનું વસ્તુ દલિત છે તો અશ્રુપાતમાં આભ ટક્યું ટેકા વગર, ફોકને માથે ઠોક, રોકડી અને હિંચકો દલિત વાર્તાઓ છે.

વાર્તાકાર પ્રવીણ ગઢવી ૧૯૭૭માં 'સૂરજપંખી' વાર્તાસંગ્રહ આપ્યા પછી ૧૯૯૫માં પ્રતીક્ષા, (આ સંગ્રહમાં એકપણ દલિત વાર્તા નથી.) ૧૯૯૬માં અંતરવ્યથા, ૨૦૦૧માં મલાકા નામે વાર્તાસંગ્રહ આપે છે. જેમાં દલિત વાર્તા કહી શકાય તેવી કૃતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. સૂરજપંખીમાં એકપણ દલિત વાર્તા નથી પરંતુ 'અંતરવ્યથા' વાર્તાસંગ્રહમાં આ અદલિત સર્જકે બધી જ દલિત વાર્તાઓ આપી છે. જેમાં મરદ કસુંબલ રંગ ચડે, સપાટું પેરવાનું મન, એકલવ્ય વગેરે વાર્તાઓ અવારનવાર વિવેચકોની કલમે પોંખાઈ છે. આ સર્જક પાસેથી સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય નામે ૨૦૦૯માં વધુ એક વાર્તાસંગ્રહ મળે છે.

૨૦૦૩માં અમૃત મકવાણા પાસેથી 'લિસોટો' વાર્તાસંગ્રહ મળે છે. જેમાં રાતરાણી, શેકેલી બોટી, ભેલાણ, વેઠ, આંચકો, ભોથા વકર્યા વગેરે વાર્તાઓ નોંધપાત્ર છે. 'રાતરાણી'માં લેખકે હરિજનોથી અભડાતી વાઘરી કોમનાં વિવિધ પાસાં ઉપસાવ્યાં છે. વાર્તાકાર સંજય ચૌહાણ પાસેથી 'એના શહેરની એકલતા'

(૨૦૦૯) ઉપરાંત થુંબડી (૨૦૧૩) જેવો લલિત વાર્તાઓનો સંગ્રહ મળે છે. વિવિધ સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ મહત્ત્વની કહી શકાય તેવી દલિત વાર્તાઓ આ સર્જક પાસેથી મળે છે. જેમાં વાંક, વારો, ઠરાવ, પેંતરો, છબી, રંગ, લાશ, કમઠાણ વગેરે નોંધપાત્ર છે. આ ઉપરાંત 'બરફનાં હૈયાં' (૨૦૦૩) શ્રીબાબુભાઈ પરમારનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. એમાંની બધી વાર્તાઓ દલિત વિષયવસ્તુવાળી છે તો વિઠ્ઠલરાય શ્રીમાળીનો 'સાક્ષી સાબરની' (૨૦૦૩) પછી બીજો વાર્તાસંગ્રહ 'લાડકવાયો' (૨૦૦૪)માં પચ્ચીસ વાર્તાઓ છે. એમાં દલિત વાર્તાની સંખ્યા નહિવત્ છે. ૨૦૧૬માં આ સર્જક 'સુકેશી' નામે વાર્તાસંગ્રહ આપે છે જેમાં ઝંખનાનાં ઝરણાં, આણું જેવી દલિત વાર્તાઓમાં દલિતોને વ્યવસ્થાને કારણે વેઠવી પડતી પરિસ્થિતિ આલેખાઈ છે. એમની પાસેથી ફરી નવા ત્રણ સંગ્રહો ૨૦૦૫માં 'નીલ ગગનના પંખેરું' ૨૦૦૬માં ઝબકતા તારલા અને ૨૦૦૭માં રેડ કાર્પેટ નામે મળે છે. જેમાં ત્રણે સંગ્રહોની મળી ૬૬ વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તો કાનજી પરમાર પાસેથી 'શમણાની સોડ' (૨૦૦૪) નામે સરળ શૈલીએ લખાયેલી ત્રેવીસ જેટલી વાર્તાઓ મળે છે. આ ઉપરાંત બબલદાસ ચાવડા દ્વારા 'અનુભૂતિ' વાર્તાસંગ્રહમાં સત્યઘટના પર આધારિત થોડી દલિત વાર્તાઓ મળે છે. તુષાર પરમાર પાસેથી 'પતંગિયા જેવું સપનું' (૨૦૧૩) શીર્ષકથી પ્રાદેશિક બોલીના સૌંદર્યને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓ મળે છે. જેમાં થોડી સત્યઘટના પર ને થોડી દલિત વાર્તાઓ છે. 'કડવા ઘૂંટડા' (૨૦૧૩) મહેશ દાફડાનો વાર્તાસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહની બધી વાર્તાઓ દલિત છે. જેમાં અધૂરી ઓળખ, પ્રત્યાઘાત, મજબૂરી જેવી વાર્તાઓ દલિત સંવેદનને વધુ મજબૂત રીતે આલેખે છે.

વાર્તાસંગ્રહો ઉપરાંત જુદાં-જુદાં સામયિકો જેમકે સમાજમિત્ર, ચાંદની, તાદર્થ્ય, પ્રખર, હયાતી, શબ્દસૃષ્ટિ, દલિતચેતના વગેરેના દલિત સાહિત્ય વિષયક વિશેષાંકો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. તો જેમની ઘણી વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ નથી તેવા

વાર્તાકારો પાસેથી પણ ઘણી દલિત વાર્તાઓ મળે છે. મધુકાન્ત કલ્પિત, યશવંત વાઘેલા, પથિક પરમાર, રમણ વાઘેલા, મૌલિક બોરીજા, જસુમતી પરમાર, અરવિંદ વેગડા, દિનેશ હડિયલ, કાન્તિલાલ મકવાણા, દિનુ ભદ્રેસરિયા, ત્રિભુવન તથાગત, વિનોદ ગાંધી, મહેશ જાદવ, મહેશ દાફડા, દાન વાઘેલા, રમણ મેકવાન, નૈકલ ગાંગેરા, રમણ નડિયાદી, મૂળજીભાઈ પરમાર, વિઠ્ઠલ પરમાર, રામ સોલંકી વગેરે દલિત વાર્તાકારો તથા કેટલાક અદલિત વાર્તાકારો પાસેથી દલિત વાર્તાઓ મળે છે જેમાં માય ડિયર જયુ, રામચંદ્ર પટેલ, મણિલાલ ન. પટેલ, હર્ષદ ત્રિવેદી, વિષ્ણુ પંડ્યા, મફત ઓઝા, રજનીકુમાર પંડ્યા, સુમંત રાવલ, ધીરજ બ્રહ્મભટ્ટ, જીવણ ઠાકોર, રમેશ ર. દવે, અનિલ વ્યાસ, યોગેશ જોશી, નાઝીર મન્સૂરી, કેસુ દેસાઈ, ગુણવંત વ્યાસ, ભરત મહેતા વગેરે વાર્તાકારોની વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન અને સમસ્યાનું આલેખન જોવા મળે છે. માય ડિયર જયુની જીવ અને પ્રવેશ નામે મળતી દલિત વાર્તાઓમાં ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં ખૂબ વખણાઈ છે.

આમ ગુજરાતી દલિત વાર્તાકારોની દલિત વાર્તાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે ૧૯૮૭માં પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી દલિત વાર્તાના સંપાદનથી અને એ પૂર્વે રચાયેલી અને સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી એવી ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાએ સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે નોંધ લેવી પડે એવી વિશેષ ઓળખ ઊભી કરી છે. દલિતસમાજના પ્રચ્છન્ન અંશોને ઉદ્‌ઘાટિત કરવાનું કામ આ વાર્તાકારોએ કર્યું છે. આ વાર્તાકારોમાં દલિત સમાજની ઓળખ છે, એની વ્યથા છે. એનો પરિવેશ, બોલી, રીતભાત, દૂષણો, વ્યવસાય વગેરે પૂરાં જોમ સાથે પ્રગટે છે. આ બધી વાર્તાઓ દલિતના જીવનને સાંગોપાંગ આલેખે છે. દલિત વાર્તાઓની વિશેષતા દર્શાવતા દલિત સર્જન અંગે પથિક પરમારે કહ્યું છે, ‘‘દલિત સર્જકો દ્વારા સર્જાતી દલિત વાર્તાઓમાં ઘટનાતત્ત્વ જાણે પુનર્જીવિત થાય છે. ખાસ કરીને સર્જકો

પોતાના જીવાતા જીવનના રોજિંદા અનુભવોનું ભાથું લઈને આવે છે. એમની વાર્તાઓમાં એમનું સામાજિક કૌટુંબિક તેમજ આર્થિક અને વ્યવસાયિક જીવન અને બીજાં સંવેદનો બળકટ રીતે દેખાં દે છે. જેનાથી ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને નવી દિશા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવર્તમાન વાર્તાપ્રવાહથી જુદી ફંટાઈને એક નવો વળાંક સાધતી આ વાર્તાઓ અનેક રીતે નોંધપાત્ર બની રહે છે.''[૪૨]

ડૉ. કાન્તિલાલ માલસતરે 'સમકાલીન ગુજરાતી દલિત કહાનિયાઁ' મુદ્દા અંતર્ગત કહ્યું છે કે, ''ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય કા પ્રારંભ કવિતા સે હુઆ થા કિન્તુ આશ્ચર્યજનક ઢંગ સે કહાની મેં દલિત સંવેદના ઉસ રૂપ સે નિરૂપિત હુઈ કી આજ દલિત કહાનિયાઁ મુખ્ય પ્રવાહ કી સશક્ત ધારા બન ગઈ હૈ''[૪૩]

ઉક્ત સર્જકોની વાર્તાઓમાં સર્જકોનો માનવ પ્રત્યેનો નૂતન દૃષ્ટિકોણ અને તળપદી બોલી દ્વારા પ્રગટ થતું વાસ્તવજીવનનું આલેખન કલાકીય રૂપ ધારણ કરે છે. એમાં દલિત સમાજની દરિદ્રતા, અસહાયતા, પાત્રો દ્વારા પ્રગટ થતો આક્રોશ, ભય, શોષણ વગેરે નૂતન સંવેદન પ્રગટાવે છે. ગુજરાતી વાર્તાના આરંભે જોવા મળતું ગ્રામીણજીવન, ઔદ્યોગિકીકરણને પરિણામે શહેરીજીવન તરફ પ્રયાણ અને પરિણામે શિક્ષણ, વ્યક્તિમાં આવેલી જાગૃતિ વાર્તાઓનો વિષય બને છે. આ પરિવર્તનને લીધે ગુજરાતી વાર્તાનાં વલણો બદલાય છે. આક્રોશની જગ્યાએ સંયતસૂરે થતું આલેખન વાર્તાની ઓળખ બને છે.

શિરીષ પંચાલે દલિત વાર્તાકારોની ભાષા સંદર્ભે જે વિધાન કર્યું છે તે યોગ્ય છે. એમણે કહ્યું છે કે, ''આ વાર્તાકારો ધીમે ધીમે કોઠાસૂઝથી ટૂંકી વાર્તાઓના પરિચયથી વધુ સારાં પરિણામો આણશે. તળપદી ભાષા પરના પ્રભુત્વ ધરાવતાં આ

---

૪૨. સાંપ્રત દલિત સાહિત્ય પ્રવાહ, પથિક પરમાર, પૃ.૪૮

૪૩. માલસતર કાન્તિલાલ, દલિત દિગ્દર્શન, (ગુજરાતી સંદર્ભ) (હિન્દીમાં), ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૨૦૧૬, પૃ. ૨૦

વાર્તાકારો ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાના છે એમાં શંકા નથી. આખરે તો સાહિત્યની ભાષાને આવી શક્તિ દ્વારા કૌવત અને નવા પ્રાણ પ્રાપ્ત થશે.''[૪૪]

શિરીષ પંચાલે સેવેલી ભાષા પ્રત્યેની આવી અપેક્ષા આજની દલિત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને જોતા યથાર્થ ઠરે છે.

ડૉ. નરેશ વાઘેલાએ કહ્યું છે તેમ ''ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓમાં દલિત અને સવર્ણો વચ્ચેની જાગતિક, વ્યવસાયગત, આર્થિક અસમાનતા, રીતભાત, ઉચ્ચ વર્ણો દ્વારા દલિતો પર થતાં અત્યાચાર, જાતીય સતામણી, ઉપેક્ષા, દલિત સ્ત્રીઓનું જાતીય શોષણ વગેરે વિષયને અનુલક્ષીને આક્રોશ અને વિદ્રોહ વાર્તામાં વેધક રીતે નિરૂપણ પામે છે.''[૪૫]

હયાતી અને દલિત ચેતનામાં અવારનવાર ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થતી રહે છે, તો સમાજમિત્ર, સમાજસૌરભ, દિશા, અક્ષય, વાચા, સર્વનામ જેવાં દલિત સામયિકોમાં વારંવાર પ્રસિદ્ધ થતી ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓ નવા પ્રવાહોથી માહિતગાર કરે છે. આ ઉપરાંત ગદ્યપર્વ, શબ્દસૃષ્ટિ, પરબ, વિ, જલારામ દીપ, ખેવના, તાદર્થ્ય, ચાંદની, નયામાર્ગ વગેરે સામયિકોએ ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરીને દલિત વાર્તાસૃષ્ટિને જીવંત રાખી છે.

મોહન પરમારે કહ્યું છે કે, ''જેમ ગુજરાતી દલિત સંપાદનોએ ગુજરાતી વાર્તાઓનાં વહેણ વળાંકોમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોએ પણ ગુજરાતી દલિત વાર્તાનાં વહેણો સતત વહેતાં રહે અને દલિત વાર્તાના વળાંકોમાં નાવીન્યસભર પ્રયુક્તિઓ રચાય તેવી શુભનિષ્ઠા પણ બતાવી છે.''[૪૬]

---

૪૪. ગુજરાતી દલિત વાર્તા, સં. મોહન પરમાર, પૃ.૨૨૭

૪૫ ડૉ. નરેશ વાઘેલા, દલિત સંપ્રત્યય, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદા , પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, પૃ.૯૬

૪૬ પરમાર મોહન, વિસ્મય, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૬, પૃ.૫૬

ગુજરાતી સાહિત્યના દલિત-અદલિત વાર્તાકારોની વાર્તાઓ જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાની સંખ્યા વિપુલ છે. એમાં કેટલાંક વળાંકો પણ આવ્યાં છે. જેમાં જોસેફ મેકવાન, મોહન પરમાર અને પ્રવીણ ગઢવીએ દલિત સાથે લલિત વાર્તાઓ આપી પરંતુ અંતરવ્યથા (પ્રવીણ ગઢવી), કુંભી (મોહન પરમાર) વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થતાં વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચાયું. ૧૯૯૬ પછી દલિત વાર્તા ગુજરાતી સાહિત્યનું મહત્ત્વનું અંગ બની ગઈ. ૨૦૦૦ પછી ગુજરાતી દલિત વાર્તામાં મહત્ત્વના વળાંકો આવે છે. આ ગાળામાં દલપત ચૌહાણ, હરીશ મંગલમ્, ભી. ન. વણકર, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, દશરથ પરમાર જેવા સર્જકોના વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થાય છે. અહીં વાર્તાનું વસ્તુ એક સીમિત ચોકઠામાંથી બહાર નીકળીને નૂતન વિષયો તરફ ગતિ કરતું જોવા મળે છે. ત્યારબાદ બી. કેશરશિવમ્, રાઘવજી માધડ, પ્રવીણ ગઢવી જેવા વાર્તાકારો પાસેથી દલિત વાર્તાઓ મળે છે. ત્યારબાદ અમૃત મકવાણા અને સંજય ચૌહાણને ગણાવી શકાય. આ ઉપરાંત ગુજરાતી વાર્તાક્ષેત્રે થયેલાં સંપાદનો અને ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓનાં બદલાયેલાં વલણોમાં સામયિકોએ પણ ખૂબ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. સામયિકો દ્વારા નવા નવા સર્જકોનો અને સાંપ્રત સમયમાં સર્જાતા સાહિત્યનો પરિચય મળે છે. ઉપરાંત ગુજરાતી દલિત વાર્તા ક્ષેત્રે થતા નવા પ્રયોગોથી વાચક માહિતગાર બને છે.

ગુજરાતી દલિત વાર્તાનું પ્રથમ સંપાદન ગુજરાતી દલિત વાર્તા મોહન પરમાર અને હરીશ મંગલમ્ દ્વારા મળે છે. ૨૦૧૬માં મહાભિનિષ્ક્રમણ[૪૭] શીર્ષકથી સંજય પ્રસાદ, હરીશ મંગલમ્, અરવિંદ વેગડા અને પ્રવીણ ગઢવીનું સંપાદન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં ૯૬ વાર્તાઓ સ્થાન પામી છે. પ્રથમ સંપાદન અને હાલનાં સંપાદનો વચ્ચે અઢળક ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓ લખાતી-છપાતી-પ્રસિદ્ધ થતી રહી છે.

---

૪૭. મહાભિનિષ્ક્રમણ, સંપા. સંજય પ્રસાદ, હરીશ મંગલમ્, અરવિંદ વેગડા, પ્રવીણ ગઢવી, પ્રકા. મહાત્મા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૬

ગુજરાતી દલિત વાર્તાનો બદલતો ચહેરો એમાં જોઈ શકાય છે.

આમ, ગુજરાતી દલિત વાર્તાસર્જનને વેગવંતું બનાવવામાં મહત્ત્વના કહી શકાય તેવા દલિત સર્જકોની સાથે, અદલિત સર્જકો, નવા નવા સર્જકો, સંપાદનો, સામયિકો, વિવેચકો-વિચારકોનું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. હાલ સર્જાઈ રહેલું સાહિત્ય અને નવા વાર્તાકારો તેમજ આ સાહિત્યમાં થતું નવું નવું સંશોધન ગુજરાતી દલિત ટૂંકી વાર્તાના ભવિષ્ય માટે ઉજ્જ્વળ સંકેત દર્શાવે છે. ગુજરાતી દલિત વાર્તાના વિકાસમાં ભી. ન. વણકર, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, દશરથ પરમાર અને સંજય ચૌહાણ આ ચારેય સર્જકો અલગ અલગ સમયગાળાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ચારેય સર્જકો સાંપ્રત સમયમાં પણ વાર્તાક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે. ગુજરાતી દલિત વાર્તા ક્ષેત્રે ભી. ન. વણકર પાસેથી જે દલિત વાર્તાઓ મળે છે એમાં ગ્રામ્યજીવનની ઘટનાઓ વધુ છે. દલિતોના પ્રશ્ન મુખર બની આવે છે. એમાં આક્રોશ વધુ છે. જ્યારે ધરમાભાઈની વાર્તાઓમાં શિક્ષણ અને એના લીધે આવેલી જાગૃતિ, શહેરના પ્રશ્નો વધુ સઘન રીતે આવે છે. ભી. ન. વણકર પછી ધરમાભાઈની વાર્તામાં જે સ્થિત્યંતર આવે છે તે જોઈ શકાય છે તો દશરથ પરમારની વાર્તાઓમાં પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ અને પ્રયોગાત્મક વલણ, આધુનિક તરફની ગતિ વધુ વરતાય છે. સંજય ચૌહાણની વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદન વધુ તળપદી રીતે, અસલ રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. શોષણ-પીડા-વિદ્રોહની વાત એમની વાર્તાઓમાં પ્રકટપણે વ્યક્ત થાય છે. જરાપણ કૃતક ન લાગે એવી વાસ્તવિક નિરૂપણરીતિ આ સર્જકની વિશેષતા બની રહે છે. ઉપરોક્ત ચારે વાર્તાકારો ગુજરાતી દલિત વાર્તાકારોમાં સર્જક તરીકેની પોતાની મજબૂત ઓળખ ઊભી કરી દલિત વાર્તાક્ષેત્રે મહત્ત્વનું યોગદાન પૂરું પાડી રહ્યા છે. એમના સર્જનવિશેષોની અભ્યાસમૂલક ચર્ચા હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં કરી છે.